

दनुवार जातिको सामाजिक संरचना: एक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण

राजु केसी *

Received: April 13, 2022

Accepted: May 17, 2022

Published: December 24, 2022

लेखसार

यो अध्ययनमा दनुवार समुदायको सामाजिक संरचनाको विश्लेषण गरिएको छ । नेपालमा पाइने विभिन्न जनजातिहरूमध्ये दनुवार पनि एउटा महत्वपूर्ण समुदायभित्र पर्दछ । महत्वपूर्ण सांस्कृतिक विशेषता भएकै कारण दनुवार समुदायलाई नेपाली समाज एवम् संस्कृतिको बहुमूल्य आभूषण मानिएको हो । अन्य जातीय समुदायका भन्दा पृथक सामाजिक/सांस्कृतिक विशेषता भएका कारण यो समुदायलाई महत्वका साथ हेर्ने गरिन्छ । अतः अध्ययन अनुसन्धानका लागि यो समुदायलाई महत्वपूर्ण विषयका रूपमा लिन सकिन्छ । दनुवारसमुदायमा अन्य समुदायमा जस्तै जातीय पहिचानका छुट्टै आधारहरू छन् । मौलिकताको परिचय दिने विशेषता पाइन्छन् । सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक, भाषिक जस्ता विभिन्न विशेषताहरूका क्षेत्रमा यो जाति सम्पन्न छ । वास्तवमा त्यस्ता मूर्त तथा अमूर्त परम्परागत सांस्कृतिक सम्पदाहरू यस समुदायका पहिचान हुन् । तिनै सांस्कृतिक धरोहरहरूले यो जातिलाई चिनाउँदछन् । फलस्वरूप यो समुदाय अन्य समुदायभन्दा पृथक देखिन्छ । मौलिक सामाजिक एवम् सांस्कृतिक मूल्यमान्यता, चाल-चलन, बानी-व्यवहार, भाषा, धर्म, बसोवास क्षेत्र भएकै कारण यो समुदायलाई आदिवासी जनजातिको रूपमा स्वीकार गरिएको हो । यस अध्ययनमा यो जातिका सामाजिक संरचनाका विषयमा विश्लेषण गर्ने प्रयास भएको छ । यस क्रममा सिन्धुली जिल्ला दुधौली गाउँपालिका ६ हर्साही गाउँमा बसोवास गर्ने यो जातिलाई अध्ययनको केन्द्र बनाइएको हो ।

सूत्रशब्द: दनुवार समुदाय, उत्पत्ति तथा नामकरण, थर तथा उपथर, बसोवास तथा जनसङ्ख्या, सामाजिक संरचना ।

पृष्ठभूमि

नेपाल विभिन्न जातिस्त्री फूलहरूको साभा फूलबारी हो । सहस्राब्दीयौँदेखि यस मुलुकमा विभिन्न किसिमका जातीय समुदायका मानिसहरू बसोवास गर्दैआएको इतिहास पाइन्छ । यो मुलुक आदिवासी बहुल राष्ट्र हो । जातीय संस्कृति र परम्पराका दृष्टिले निकै सम्पन्न छ (शर्मा, २०५२, पृ. ८९) । यहाँका अधिकांश जातजाति एवम् जनजातिहरू ग्रामीण समाजमा बसोबास गर्दछन् । त्यसो भएको हुँदा मौलिक परम्परा र संस्कृतिका दृष्टिले गाउँले जीवनको योगदान ठूलो छ (दुलाल, २०५८, पृ. २) । प्रारम्भिक धारणाअनुसार द्रविड यहाँका बासिन्दा हुन् र आर्यहरू बाहिरबाट आएको बुझिन्छ । तर हिजोआज गरिएका अध्ययन र अनुसन्धानहरूले भारतीय प्रायःद्वीपका सबै बासिन्दाहरू बाहिरबाट आएका हुन् भन्नेतर्फ संकेत गरेका छन् । नृतत्वका दृष्टिले यहाँ बसोबास गर्ने सम्पूर्ण जातिलाई नेग्रिटो, आग्नेय (निसाद), मङ्गोल (किरात), भूमध्यसागरीय (द्रविड), पश्चिमी (वर्तुमुण्ड) र नार्डिक (आर्य) गरी छ भागमा विभाजन गरिन्छ (शर्मा, २०५२, पृ. ८६) । हिमाली, पहाडी, तराई र उपत्यकामा गरी आज नेपालमा १०० भन्दा बढीजातजाति जनजातिहरूको बसोबास पाइन्छ (Dahal, 1995, p.149) ।

नेपालका विभिन्न भूभागमा बसोवास गर्ने आदिवासी जनजातिहरू जातीय संस्कृति एवम् मौलिक परम्पराका दृष्टिले निकै महत्वपूर्ण छन् । त्यसैले यस्ता जातजाति जनजातिहरूको समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणले अध्ययन-अनुसन्धान हुनु नितान्त आवश्यक छ । यस्ता जातजाति जनजातिका विषयमा विगत वीसतीस वर्षदेखि केही अध्ययन अनुसन्धानहरू हुँदैआएको पाइन्छ । तर विद्वान्हरूले अध्ययन अनुसन्धानको विषय बनाउँदा सबै पक्ष, विषय र क्षेत्रलाई समेट्न सकेको देखिदैन । जसको फलस्वरूप अझै पनि धेरै जातजाति एवम् जनजातिहरूको विविध पक्ष र विषय अध्ययन तथा अनुसन्धान हुन बाँकी छन् । यस्तै अध्ययन अनुसन्धान परिर्हरहेको समुदायको रूपमा सिन्धुली जिल्लाको दनुवार समुदाय र उनीहरूको सामाजिक संरचना हो ।

दनुवार जातिको आफ्नो मातृभाषा छ । यिनीहरूले बोल्ने मातृभाषा दनुवार भाषा हो । तर दनुवारहरू आफ्नो भाषालाई कइनी वा कैनी भन्दछन् । दनुवार जातिको मातृभाषाका विषयमा अनुसन्धान गर्ने कतिपय विद्वान्हरूले भने यिनीहरूको मातृभाषालाई दनुवार भाषा वा दनुवारी भाषा भन्ने गरेका छन् । दनुवारहरूले बोल्ने मातृभाषा भारोपेली परिवारको मगधेली शाखाको भाषा हो । यसमा भारोपेली भाषामा पाइने धोनीभन्दा अलि फरक प्रकृति पाइन्छ (दिवस, २०६५, पृ. १७९) । भारोपेली भाषा परिवारको आर्य इरानी शाखाको भारोपेली उपशाखाअन्तर्गत पूर्वेली हाँगाको मगधी भाषामा पर्ने भाषाका रूपमा दनुवार भाषालाई लिइन्छ । वि.सं. २०५८ को जनगणनाअनुसार दनुवार भाषा नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ०.१४ प्रतिशत अर्थात् ३१८४९ले मात्र मातृभाषाका रूपमा बोलिरहेको बुझिन्छ । यो कुल दनुवार जनसङ्ख्याको ९८.३९प्रतिशत हो (दिवस, २०६५, पृ. १७५) ।

दनुवार जातिका मानिसहरूको शारीरिक विशेषता धेरै हदसम्म मंगोल प्रजातीय विशेषतासँग मिल्दा जुल्दा देखिन्छन् । यिनीहरू दरिला, हृष्टपुष्ट शरीर तथा छोटो कद तथा कालो वर्णका हुन्छन् । यो समुदायलाई मंगोल प्रजातीय मूल अन्तर्गत राखिन्छ । मङ्गो प्रजाति समूहमा पनि शरीरको रङ्ग वा वर्णलाई छाडेर रूप तथा आकृति भने किराँत जातिसँग मिल्दछ (श्री ५ को सरकार, २०३१, पृ.२२२) । यिनीहरू धेरै अग्लो कदका हुँदैनन् । ज्यादै होचा पनि पाइदैनन् । औसतरूपमा लोग्ने मानिसको उचाई ५ फिट ५ ईञ्चदेखि ५ फिट ८ ईञ्चसम्म भेटिन्छ । यस्तै महिलाहरू ५ फिटदेखि ५.४ सम्म उचाई भएका पाइन्छन् । गोलाकार मुखाकृति, कालो वर्ण, बाक्लो कालो केश, थ्याचो मोटो नाक, मोटो ओठ, सामान्य जुँगा दाही तुलनात्मक रूपमा शरीरमा थोरै रौं, चिम्सा साना आँखा, बाक्ला लामा कान, बाक्ला गाला, टुला पिँडुला आदि यो जातिका मुख्य शारीरिक लक्षण हुन् । भट्ट हेर्दा यो समुदायको शारीरिक संरचना राई जातिका मानिसहरूसँग केही हदसम्म मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् ।

सामाजिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक दृष्टिले पनि यो जाति सम्पन्न छ । यो समुदायमा आफ्नै प्रकारका सामाजिक तथा सांस्कृतिक विशेषता पाइन्छन् । उक्त पक्ष शोधखोजका उल्लेख्य विषय हुन् । अतः यो अध्ययनमा दनुवार समुदाय र उनीहरूको सामाजिक संरचनालाई अध्ययनको विषय बनाइएको हो । अध्ययनलाई सिन्धुली जिल्लाको हर्साही गाउँमा बसोवास गर्ने दनुवार समुदायमा केन्द्रित गरिएको छ । सिन्धुली जिल्लाको दुधौली गाउँपालिका ६ हर्साही गाउँमा अन्यत्रको भन्दा सङ्ख्यात्मक एवम् गुणात्मक दुवै दृष्टिले दनुवार समुदायको बसोवास पाइन्छ । फलस्वरूप दनुवार जातिको सामाजिक संरचना: एक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण शीर्षकको यो अध्ययन उक्त क्षेत्रमा केन्द्रित छ ।

अध्ययनको समस्या

दनुवार समुदायका विषयमा अध्ययन अनुसन्धानहरू विल्कुलै भएका छैनन् भन्ने चाहिँ होइन । केही विद्वान्हरूले यस समुदायका विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरेको अवस्था छ । कसैकसैले पुस्तकसमेत र केहीले अनुसन्धानात्मक लेखहरू समेत प्रकाशित गरेका छन् । केही विद्यार्थीले आफ्नो स्नातकोत्तर उपाधिका लागि यस समुदायको बारेमा शोधपत्र समेत प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । कतिपय सङ्घ संस्थाले समेत यस समुदायको अध्ययन-अनुसन्धान गराएका छन् । यद्यपि ती अध्ययन तथा अनुसन्धानहरूले यस समुदायका सम्पूर्ण पक्ष विशेषतः सामाजिक संरचनालाई विस्तृत रूपमा विश्लेषण गर्न सकेको देखिदैन । अतः नेपालमा दनुवार जातिको बसोवास कहाँ-कहाँ छ ? जनसङ्ख्याकति छ ? नेपालभन्दा बाहिर भारत, भुटानमा यो समुदायको बसोवास छ कि छैन ? दनुवार नाम किन रहन गयो ? दनुवारको अर्थ के हो ? शारीरिक विशेषता के-के हुन् ? सामाजिक-सांस्कृतिक विशेषता के-के छन् ? यिनीहरूको सामाजिक संरचना कस्तो छ ? भन्ने विषयमा पर्याप्त सूचना दिन नसकेको अनभूति भएको छ । यी सन्दर्भ अध्ययनका समस्या हरू हुन् ।

अध्ययनका उद्देश्य

माथि उल्लिखित विविध पक्ष यो अध्ययन तथा अनुसन्धानका मुख्य समस्या हुन् । वास्तवमा उक्त समस्याहरूको सर्वपक्षीय विश्लेषण गरेर तयारी पारिएको स्रोत सामग्रीको अभाव अझ पनि छदैछ । अतः दनुवार जातिको बसोवास, जनसंख्या, उत्पत्ति तथा नामकरण, दनुवारको अर्थ, शारीरिक विशेषता, सामाजिक-सांस्कृतिक विशेषता जस्ता पक्षहरूको शुष्म विश्लेषणका साथै सम्बोधन गर्नु यो अध्ययनका सामान्य उद्देश्य हुन् । यसका साथै दनुवार समुदायको सामाजिक संरचनाको विवेचना गर्नुलाई यो अध्ययनको विशिष्ट उद्देश्य मानिएको छ ।

अनुसन्धानको ढाँचा

यो अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकारका तथ्याङ्क एवम् सूचनाहरू सङ्कलनमा ल्याइएको छ । दुवै स्रोत र सामग्रीहरूको तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गरिएको हो । प्राथमिक तथ्याङ्क स्थलगत अध्ययनबाट सङ्कलन गरिएका हुने । यसका निमित्त अवलोकन तथा अन्तर्वार्ता विधि प्रयोग भएको छ । दनुवार समुदायका सामाजिक संरचनासँग सम्बन्धित कतिपय विषयलाई विस्तृत वर्णन गरी सिद्धान्तका रूपमा स्थापित गरिएको छ । कतिपय नयाँ नयाँ परम्परा एवम् विषयहरू अन्वेषण भएका छन् । त्यसो हुँदा यो अध्ययन विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक एवम् अन्वेषणात्मक अनुसन्धानको सैद्धान्तिक ढाँचामा आधारित छ । यसका साथै यो अध्ययनमा गुणात्मक प्रकृतिका सूचना एवम् तथ्याङ्क मात्र प्रयोग गरिएका छन् । अतः यो गुणात्मक ढाँचामा आधारित अध्ययन हो ।

पूर्वकार्य समीक्षा

दनुवार समुदायको सामाजिक तथा सांस्कृतिक जनजीवनको विषयमा समयसमयमा विभिन्न विद्वान् हरूले महत्वपूर्ण अन्तयन गरेका छन् । उक्त अध्ययनले यो लेखको सैद्धान्तिक अवधारणाको विकास गर्न उल्लेखनीय सहयोग पुगेको छ । यस क्रममा आवश्यकताका आधारमा सम्बन्धित स्रोत सामग्रीमा उल्लिखित सन्दर्भको समीक्षा गरिएको छ । अतः मूलतः बिष्ट (१९७६) People of Nepal, पोखरेल (२०२२) राष्ट्रभाषा, बन्धु (२०२५) नेपाली भाषाको उत्पत्ति, श्री ५ को सरकार (२०३१) मेचिदेखि महाकाली भाग २, भण्डारी (२०४५) भुमरसुवा गाउँ पञ्चायतका दनुवारहरूको जनजीवनको

सांस्कृतिक पक्ष एक अध्ययन, लामिछाने (२०५२) पाँचखाल गाउँ विकास समितिका दनुवार जातिको सामाजिक अवस्था, क्षेत्री (२०५२) दनुवार जातिको जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कारहरू एक अध्ययन, बराल (२०५३) सिन्धुली जिल्ला हर्पन गाविसका दनुवार जातिको सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्ष एक अध्ययन, बिष्ट (२०५५) सबै जातको फुलबारी, Gautam & Thapa Magar (1994) Tribal Ethnography of Nepal Vol-I, Paudel (1995) Resource Management Practices Among the Danuwar of Judi Village, Bhandari (2001) An Analysis of Verbal Morphology in the Danuwar Language, Dhami (2003) A Socio-Cultural and Economic Status of Danuwar, A Case study of Mahadevsthan VDC, Kavre, पोखरेल (२०५८) दनुवार जातिको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अवस्था सिन्धुली पिपलमारी गा.वि.स. स्थित दनुवार जातिको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, लामिछाने (२०६०) दनुवार जातिको सामाजिक जीवन र परिवर्तनको प्रभाव, शर्मा (२०६१) दनुवार जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था डुकुछाप गाविसको दनुवार जातिको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, तुलसी दिवस (२०६५) दनुवार लोकवार्ता तथा लोकजीवन, दनुवार र दनुवार (२०७०) डुकुछापक गामक पूजा करलाहार देवता सव, (२०७०) मच्छिन्द्रनाथ लेव जाइलो, (२०७०) प्राचीन जाति मध्येक एक दनुवार जस्ता स्रोत सामग्रीहरूको समीक्षा भएको छ ।

नतिजा तथा छलफल

यो अध्ययन प्राथमिक तथा द्वितीयक तथ्याङ्कमा आधारित छ । आवश्यक तथ्याङ्क एवम् सूचना स्थलगत सर्वेक्षण र पूर्वकार्य समीक्षाद्वारा सङ्कलन गरिएका छन् । प्राप्त तथ्याङ्क एवम् सूचना विश्लेषणका आधारमा अध्ययनको उपलब्धिका रूपमा दनुवार जातिका सामाजिक संरचनासँग सम्बन्धित विविध पक्षको विश्लेषण भएको छ । यस क्रममा दनुवार जाति उत्पत्ति तथा नामकरण, प्रचलित थर तथा उपथर, जनसङ्ख्या एवम् बसोवास र सामाजिक संरचना जस्ता विषयको विश्लेषणसहितको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको हो ।

दनुवार जातिको उत्पत्ति तथा नामकरण

दनुवार जातिको उत्पत्ति तथा नामाकरणको विषयलाई विभिन्न किसिमका तर्क अघि सार्दै आ-आफ्नै ढंगबाट विश्लेषण गर्ने प्रयास गरेका छन् । उत्पत्ति एवम् नामकरणको आधार खोजी गर्ने क्रममा दुना शब्द दुन प्रदेश, द्रोणाचार्य वा द्रुम कुल, धनुवाण आदिजस्ता शब्दहरूसँग दनुवारको सम्बन्ध जोडने गरेको देखिन्छ । दनुवार समुदायलाई कमला र त्रियुगा नदीको आसपासतिर बसोबास गर्ने एक जाति वा त्यस जातिको भाषाका रूपमा लिने गरिन्छ (शर्मा नेपाल, २०६४, ४८०) । खोलाका दुनहरूमा प्राय यो समुदायको बसोबास रहेको हुँदा यिनीहरूलाई दुनवार भनियो । दुन दुई पहाड बीचको खोज, सम्म भाग उपत्यका भन्ने बुझिन्छ (शर्मा नेपाल, २०६४, ४९८) पछि उक्त शब्द अपभ्रंस भई दनुवार भएको विश्वास गरिन्छ (श्री ५ को सरकार, २०३१, पृ.२२१) । समग्रमा यस जातिलाई बुझाउने दनुवार शब्द अर्थात् दनुवार जातिवाचक संज्ञाको उद्भवका विषयमा थुप्रै कथन भेटिन्छन् । यस समुदायमा पुस्ता पुस्ता हस्तान्तरण भएका मौखिक लाकोक्ति, लोकआख्यान, लोकविश्वास, किम्बदन्ती आदि पाइन्छन् । विभिन्न विद्वानहरूले बेलाबखतमा गरेको अनुसन्धानबाट अघि सारेका मत र शर्तहरू भेटिन्छन् । तिनै लोकपरम्परा एवम् विद्वानहरूले प्रस्तुत गरेका तर्कका आधारमा दनुवार जातिको उत्पत्ति र नामकरणको विश्लेषण गरिएको हो ।

दुना शब्दबाट दनुवार भएको आधार: एकथरि विद्वान्हरू दनुवार शब्दको उत्पत्तिको सम्बन्ध दुनासँग जोडने गर्दछन् । खासगरी दुना सालको पातबाट बनाइन्छ । यो एक प्रकारको पातको भाँडो हो । यही दुनामा खाना खाने भएका कारण दनुवार भनिएको विश्वास गरिन्छ । यस सम्बन्धमा प्रचलित एक किम्बदन्ती अनुसार एकताका एउटा गरिब परिवारमा छोराको जन्म भएको थिएन । केही समयको तपस्यापछि ती परिवारले बरदान पाए । फलस्वरूप छोराको जन्म भयो । गरिब परिवार भएको कारण जेठो छोरालाई थालमा र कान्छोलाई दुनामा खाना खुवाउन थाले । टुला हुँदै गएपछि कसले थालमा खाने भन्ने बिषयमा दुई छोरा बीचमा भगडा प्रारम्भ भयो । पछि बाबुले थालमा खाने थारु र दुनामा खानेलाई दनुवार भनिए । यसपछि कान्छा जसले दुनामा खाने गर्दथ्यो उ र उसका सन्तानहरू दनुवारका रूपमा चिनिन थालेको बुझिन्छ ।

दुनासँग दनुवारको उत्पत्तिको कथा जोडिएको अर्को एउटा किम्बदन्ती यसप्रकार छ । एउटा गाउँकी एक कन्या कुनै पनि केटाको मुख नहेर्ने भनी बृन्दाबनमा तपस्यामा बसिन । तपस्यामा रहँदा रहँदै एक दिन जङ्गलमा नै सुतिन । सोही बखत त्यहाँ एउटा घुम्दै आयो । आफ्नो वीर्य दुनामा राखी ती कन्याको योनीमा प्रवेश गरायो । कन्या गर्भवती भइन । बच्चा जन्माइन । दुनाको माध्यमबाट जन्मिएको बच्चा भएकोले त्यसलाई दनुवार भनियो । पछि सोही व्यक्तिका सन्तानहरूलाई समेत दनुवार भनिएको हो ।

दुनासँग दनुवार जातिको उत्पत्तिको कथा जोडिएका अन्य धेरै सन्दर्भ पाइन्छन् । मच्छिन्द्रनाथलाई दही चढाएको दुनामा एउटी बालिका प्रकट भएको र तिनको नाम दुना राखियो र उनीबाट जन्मिएका सन्तान दनुवार भएका हुन् । ब्राम्हण केटा र क्षेत्री कन्या सुतिरहेका बखत ब्राम्हण केटाले आफ्नो वीर्य दुनामा फिकेर केटीको योनाङ्गमा राखिदियो । केटी गर्भवती भइन । बालक जन्मियो । दुना बरको वीर्यबाट जन्मिएको हुँदा उक्त बालकलाई दनुवार भनियो । पछि यही शब्द अपभ्रंस हुँदै दनुवार हुन गयो (दिवस, २०६५, पृ. ३६)।

राजकुमारका सन्तानका रूपमा दनुवार: केही विद्वान्हरूले राजकुमारका सन्तानका रूपमा दनुवार जातिको उत्पत्तिको सम्बन्ध जोडने गरेका छन् । खासगरी तराईका दनुवार समुदायमा आफूहरू राजकुमारका सन्तान भएको धारणा प्रचलनमा छ । यस सम्बन्धमा प्रचलित जनश्रुतिअनुसार एकताका राजकुमार शिकार खेल जङ्गलको बाटो लागे । जङ्गलभित्र ती राजकुमारले रूपवती अत्यन्त सुन्दर युवती देखे । युवती देखेर ती राजकुमारको वीर्य स्खलन भयो । उक्त वीर्य पातको दुनामा राखे । पछि युवतीको गर्भमा हालिदिए । ती कन्याबाट बालकको जन्म भयो । पछि तिनै बालकका सन्तानलाई दनुवार भन्न थालिएको हो (दनुवार, २०६१, पृ. १५) ।

राजकुमारका सन्तानका रूपमा दनुवारहरूको उत्पत्ति भएको हो भन्ने सन्दर्भसँग जोडिएको अर्को एउटा किम्बदन्तीअनुसार एकताका चौधौं शताब्दीमा सिम्रौनगढका राजाले राजकुमारीको नाममा एउटा भब्य दरबार बनाइ दिए । ती राजकुमारी ज्यादै सुन्दर थिइन् । यो कुरा लङ्काका राजकुमारले थाहा पाए । ती राजकुमार सिम्रौनगढ आई राजकुमारीको दरबारमा गए । दुवैको बीचमा प्रेम भयो । विवाह गरे । राजकुमारीबाट पाँचवटा छोरा भए । ती छोराहरूमध्ये एउटा दनुवार र अन्य बाँकी नेवार, सुनुवार, किराँत र लिम्बू हुन् (शिवाकोटी, २०५१, पृ. ४९) ।

दून प्रदेशमा बसोवास गर्ने भएकोले दनुवारः कतिपय विद्वान्हरूले दनुवार जातिको उत्पत्तिको कथालाई दून प्रदेशको बसोवासको घटनासँग सम्बन्धित गराएका छन् । दनुवारहरूको बसोवास भित्री मधेसको चुरे पहाडको श्रृङ्खलाका दून उपत्यकामा पाइन्छ । संस्कृति भाषामा द्रोणी शब्दको अर्थ दुई पहाड बीचमा रहेको नदीको दुई किनारको समथर भूभाग हुन्छ । उक्त भूभागलाई दून भनिन्छ । सायद यसै स्थानमा बसोवास गर्ने भएकोले दून शब्दबाटै दनुवार नामकरण भएको हुनसक्ने सम्भावना पनि देखिन्छ ।

द्रोणाचार्य वा द्रुभकुलबाट दनुवारः दनुवार जातिका बिषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने एकथरी विद्वान्हरूले यो जातिको उत्पत्ति एवम् नामकरणको सम्बन्ध द्रोणाचार्य अर्थात् द्रुभकुलसँग जोड्ने गरेका छन् । हिन्दू धर्म, संस्कार र संस्कृतिको प्रभावमा रहेका तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने रजहन अर्थात् राजपुत दनुवारहरू आफूहरू द्रोणाचार्यका सन्तान भएको विश्वास गर्दछन् । बाल्मिकी रामायणमा उल्लिखित संस्कृत शब्द द्रुभ कुलबाट द्रोणवार जातिको उत्पत्ति भएको मत पनि पाइन्छ (दनुवार, २०६१, पृ. १५) ।

सती गएकी सुन्दरीका सन्तानका रूपमा दनुवारः स्थानीय क्षेत्रमा प्रचलित पुरा कथा, जनश्रुति एवम् किम्बदन्तीहरूले दनुवार जातिको उत्पत्ति तथा नामकरणको सम्बन्ध सती गएकी सुन्दरीका सन्तानसँग जोडेका छन् । हिन्दू धर्मावलम्बीहरूमा लोग्ने मरेपछि पत्नीसँगै सती जानु पर्ने परम्पराअनुसार एकताका एउटी अत्यन्त सुन्दर कन्याका पतिको मृत्यु भयो । लोग्नेको मृत्युपछि मलामीहरूले ती सुन्दर कन्यालाई पनि सती बनाउन चितामा राखे । चितामा लागो लगाए । आगोले पोले पछि ती कन्या उफ्रँदै भागिन । पछि ती कन्याबाट एउटा बालकको जन्म भयो । चिताको आगोले डढेर भागेकी सुन्दरीको कोखबाट जन्मिएको हुँदा उक्त बच्चालाई डुण्डवाल वा दोनवार भनियो । कालान्तरमा उक्त शब्द अपभ्रंश भई दनुवार हुन आयो (दिवस, २०५६, पृ. ३८) ।

धनुवाणबाट धनुवार र दनुवारः नदी किनारका छेउछाउमा बसोवास गर्ने एउटा समूह शिकार गरी जीवन यापन गर्दथ्यो । धनुवाण चलाउन सिपालु, भएकोले त्यो समूहलाई धनुवार भनियो र पछि त्यही धनुवार शब्द अपभ्रंश हुँदै दनुवार भएको हो । हिजो आज पनि दनुवारहरू नदी किनारमा बसोवास गर्दछन् । माछा मार्ने शिकार गर्ने यिनीहरूको परम्परागत पेशा नै हो ।

यसप्रकार दनुवार जातिको उत्पत्ति तथा नामकरणका विषयमा विभिन्न किसिमका तर्क एवम् मान्यताहरू प्रचलनमा छन् । यहाँ जे जस्ता तर्कहरू एवम् धारणाहरू राखिएका भए तापनि सिन्धुली जिल्लाको हर्साहीमा बसोवास गर्ने दनुवार भने आफूलाई राजपुतकै सन्तान ठान्दै आफूहरू यस क्षेत्रमा चौधौं पन्ध्रौं शताब्दीताका सिम्रौनगढ राज्यका शासक भएको बताउँदछन् । वास्तवमा दनुवार बुभाउने पदावली, दन्वार, दनुवार, दोनवार, ब्रोनवार वा दनुवार आदिले शासकीय सत्ता नियन्त्रण गर्ने सङ्गठन गण वा जनपद अर्थात् राष्ट्रको सङ्घीय राजकीय सत्ताको स्वरूपलाई बुभाउँदछ । यस्तो सत्ता सौराठ (कच्छोड), विशौल (सप्तरिया), पकडिया, बहादुरिया र सतौरिया समूहहरूमा विभाजित थियो (दनुवार, २०६१, पृ. १८) । यस क्षेत्रका दनुवारहरूले आफूलाई राजपुत शासक सन्तान ठान्नु र दनुवार बुभाउने पदावलीहरूले शासन सत्ता सङ्गठन, गण वा जनपदसँग सम्बन्ध राख्ने भएकोले सिन्धुली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने दनुवारहरू कुनै राजपुतकै सन्तान थिए की भन्ने बिषयलाई पुष्टि गर्ने आधार दिएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

प्रचलित थर तथा उपथर

दनुवारसमुदाय भित्र पनि विभिन्न थर, उपथर तथा गोत्रहरू पाइन्छन् । दनुवार एउटा थर नभएर समुदाय हो । त्यसैले दनुवारलाई थर नभनेर समुदाय भनिएको हुनुपर्दछ । दनुवार जातिको वसोबास क्षेत्रअनुसार यिनीहरूलाई चिनाउने नाउँहरू छन् । भित्री मधेश, काठमाण्डौ उपत्यका वरिपरिका धादिङ, नुवाकोट, ललितपुर, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक, सिन्धुली, मकवानपुर आदिका नदीका कछारमा र भित्री मधेशमा बस्नेहरूले आफूलाई कछाडे वा कछारे र राई दनुवारका नामले चिनाउदछन् । चुरेको दुन उपत्यका, मकवानपुर र सिन्धुलीका दनुवारलाई भित्री मधेशका दनुवारका रूपमा लिइन्छ । त्यस्तै गरी नुवाकोट जिल्लाका तादिनदी किनार, गढखार, चौघडा, त्रिशुली नदी र कोल्बु खोला आसपासको रातमाटे, धादिङ जिल्लाको धुनीबेसी, सिन्धुपाल्चोकको फटकाशिला, काभ्रेको महादेवस्थान र बालुवा र ललितपुर जिल्लाका डुकुछाप गाविसमा बसोबास गर्नेहरूलाई दनुवार हुन् । यस्तैगरी पहाड र भित्री मधेश बाहेक तराईमा बस्ने दनुवारहरू पनि छन् । जो आफूलाई अरुभन्दा उपल्लो र उच्च हिन्दू राजपूत दनुवारका रूपमा लिन्छन् (दिवस, २०६५, पृ. ३२) ।

बसोबास क्षेत्रका आधारमा देखिएको विभाजनले दनुवार समुदायको थर तथा उपथरहरूमा पनि सोही अनुसारको फरकपन देखाउदछन् । पूर्वी तराईका दनुवारहरूमा आफूलाई उच्च राजपूत सरह मान्ने कुमार, सिंह, राय, खान आदि थर पाइन्छन् । त्यस्तै गरी पहाडिया दनुवारहरूमा भने राई, कुँवर, अधिकारी, धामी, चौधरी, जस्ता थरहरू भेटिन्छन् (खत्री, १९९४, पृ. १०२) । ललितपुर डुकुछापका दनुवारहरूमा बाहुन, जैसी, ठकुरी, घर्ती र पाण्डे थर पाइन्छ । यी बाहेक ठाकुर, लेखी, खाँ, बैद्य, पकडिया, सतौटिया, बहादुर वा बहादुरिया, छन्दबरिया, मैसोथिया, गरगनिया, खरतिलैया, बेङडाबार, मरबरिया, चोरपैत, महठा रनसिंह, सिमरौनिया, खुर्सेनिया, पहरी, पहडिया, बलामी, गौराङ्ग, दरई, माभी, खप्तरी (सप्तारिया), बस्नेत, क्षेत्री, मिर्दाहा, गुरो, कुमार, खान जस्ता थरहरू रहेको बुझिन्छ (राय दनुवार, २०६१, पृ. ४५) । सिन्धुली जिल्लाको हर्साही गाउँमा भने माथि उल्लिखित सबै प्रकारका थरहरू भएका दनुवारहरूको बसोबास पाइँदैन । अधिकारी, कुँवर, फनेर, गौरुन जस्ता थरहरू भएका दनुवारहरूको बसोबास यहाँ विशेषरूपमा रहेको छ ।

जनसङ्ख्या एवम् बसोबास

दनुवार जातिको बसोबास तराई भित्री तराई र मधेशको कछार, त्यसदेखि माथि चुरे पहाड श्रेणीको दुन उपत्यका हुँदै नदीहरूको किनार, खाँच तथा पहाडको बेसीसम्म रहेको छ (दिवस, २०६५, पृ. ३२) । नेपालमा दनुवार जातिको बसोबास विशेषतः महोत्तरी, सिन्धुली जिल्ला, मकवानपुर, उदयपुर, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलान्चोक, नुवाकोट, धादिङ र ललितपुर जिल्लामा पाइन्छ (Gautam & Thapa Magar 1994, p.139) । वि.सं. २०५८ को जनगणनाअनुसार यो समुदायको कुल जनसङ्ख्या ५३,२२९ रहेको छ । जसमध्ये महिलाको सङ्ख्या २७,०३७ र पुरुषको सङ्ख्या २६,१९२ रहेको देखिन्छ । दनुवारहरूको यो जनसङ्ख्या नेपालको कुल जनसंख्याको ०.२३ प्रतिशत हुन आँउछ (CBS, 2002, p. 30) । जिल्लागत जनसङ्ख्याको स्थिति हेर्ने हो भने सबैभन्दा बढी दनुवारहरूको बसोबास भएको जिल्ला क्रमशः सिन्धुली, उदयपुर र काभ्रेपलान्चोक हुन । जहाँ क्रमशः १२,२४४, ७,४२५ र ५,७१५ दनुवारहरूको जनसङ्ख्या रहेको देखिन्छ (ISRSC, 2002, p. 202,104,223) ।

वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा दनुवार जातिको जनसङ्ख्या ८४,११५ रहेको छ । नेपालको कुल जनसङ्ख्या २६४९४५०४ को ०.३२ प्रतिशत हुन आउँदछ । सहर तथा गाउँमा रहेको

बसोवासको संरचना हेर्दा कुल ८४११५ जनसङ्ख्यामध्ये सहरमा ७२७८ अर्थात् ८.६५ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा ७६८३७ अर्थात् ९१.३५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । भु धरातललाई हेर्ने हो भने हिमाली क्षेत्रमा ३६५९अर्थात् ४.३५ प्रतिशत, पहाडी ३८६०७ अर्थात् ४५.९० प्रतिशत र तराई क्षेत्रमा ४१८४९अर्थात् ४९.७५ प्रतिशत दनुवार जातिको जनसङ्ख्या रहेको देखिन्छ (CBS, 2012, p.149) ।

सामाजिक संरचना

कुनै पनि जातजाति जनजाति समुदायको पहिचानको एउटा महत्वपूर्ण आधारका रूपमा सामाजिक जनजीवनको विश्लेषणलाई लिन सकिन्छ । यस प्रकारको विश्लेषणले सम्बन्धित समुदायको परिचय दिन्छ । सम्बन्धित समुदाय कस्तो सामाजिक संरचनामा बसेको छ, त्यस बिषयको जानकारी सामाजिक जनजीवनको विश्लेषणबाट मात्र पाउन सकिन्छ । सामाजिक संरचनाभित्र विशेष गरी सम्बन्धित समुदायमा रहेको ठूलो सानोको भेदभाव, पारिवारिक एवम् सामाजिक इकाई, परम्परागत सामाजिक नेतृत्व एवम् भूमिका, परिवार एवम् समाजमा नारीको स्थान, प्रचलित नातेदारी प्रथा, परम्परागत संस्था एवम् प्रथाजनित कानून जस्ता विषयवस्तु एवम् सन्दर्भहरू पर्दछन् । यस्ता सन्दर्भहरूको विश्लेषणले मात्र तद् समुदायको पहिचान पाउन सकिन्छ । यसै सिद्धान्तअनुसार यस अनुसन्धानकार्यमा दनुवार समुदायको सामाजिक संरचनाको विश्लेषण गरिएको छ ।

ठूलो सानोको भेदभाव

दनुवार समुदायमा थरअनुसार ठूलो सानोको भेदभाव पनि पाइन्छ । तराईमा बसोवास गर्ने दनुवारहरू आफूलाई पहाड र भित्री मधेसमा बस्नेहरू भन्दा उच्च मान्दछन् । उच्च हिन्दू राजपूतका रूपमा आफूलाई गर्व गर्दछन् । यिनै राजपूत दनुवारहरूलाई राभन वा रजहन, कसैलाई बहादुरिया पनि भन्ने चलन छ । रजहन अर्थात् राजपूत दनुवारहरू बिधिवत रूपमा जनै धारण गर्दछन् । पहाडिया र भित्री मधेसका कछाडे वा कछारे र राई दनुवारहरू भने जनै धारण गर्दैनन् (दिवस २०६५, पृ. ३२) ।

सामाजिक नेतृत्व तथा भूमिका

मानव समाज एवम् समुदायमा आदिमकालदेखि नै शक्तिशाली कोही एक व्यक्तिको नियन्त्रणमा विकास हुँदै आएको देखिन्छ । विकासको क्रमसँगै मानव जातिमा बिभिन्न प्रकारका प्रजातीय विभेदहरू थपिँदै गए । उपलब्ध वातावरण अनुकूल रहने अभ्यास गर्दै जाँदा नयाँ नयाँ सांस्कृतिक विशेषता थपिँदै जाने क्रमले भन तिव्रता पायो । समाजलाई अनुशासित एवम् मर्यादित बनाउन सामाजिक नेतृत्वको आवश्यकता अझ बढी देखियो । फलस्वरूप जति समूहहरू बिभाजन हुँदै गए ती समूहले एउटा एउटा नेतृत्व स्वीकार गर्दै गए । यही परम्पराले हिजो आजसम्म पनि निरन्तरता पाउदै आएको छ । यसै सिद्धान्तअनुसार विवेच्य क्षेत्रका दनुवार समुदायमा पनि सामाजिक नेतृत्व सम्बन्धी परम्परा धेरै अधिदेखि कायम रहँदै आएको हो । यो परम्परा प्रारम्भमा निकै लोकप्रिय र अनिवार्य थियो । समाजमा जेसुकै गर्नुपरे समाजको नेतृत्व गर्ने व्यक्तिको निर्णय र भूमिकालाई सर्वोपरी ठानिन्थ्यो । यस्तो भूमिकाका रूपमा प्राय सबैजसो दनुवार गाउँहरूमा मानजनि प्रथाले ठूलो योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । यस प्रथा अन्तर्गत सामाजिक कार्यहरूको निर्णय मानजन र अन्य पदाधिकारीहरूले गर्दथे । यिनीहरूको निर्णय नै महत्वपूर्ण मानिन्थ्यो । यिनीहरूबाट भएको निर्णय नै अन्तिम निर्णय हुने गर्दथ्यो । मर्दापर्दा माइजनले नै त्यसको व्यवस्था गर्दथे । हर्साही गाविसका दनुवारहरूमा पनि यो परम्परा केही वर्षअघिसम्म निकै लोकप्रिय रहेको स्थानीय वासिन्दाहरू बताउँदछन् ।

समाजमा प्रमुख नेतृत्व मानजनको हुन्थ्यो । त्यसैले यो प्रथालाई मानजनी प्रथा पनि भन्दछन् । मानजन समाजको अध्यक्ष हो । उसैको नेतृत्व एवम् नियन्त्रणमा दनुवार समाज चलेको देखिन्छ । मानजन पछि सामाजिक नेतृत्वका लागि सभापत (उपाध्यक्ष), गुमस्ता (सल्लाहकार) पगरी (सचिव) बिचारी, जमदार, गौरेत, जयबार, भण्डारी जस्ता पदीय जिम्मेवारी प्राप्त व्यक्तिहरू पनि हुने गर्दछन् । यिनीहरूको योगदान र भूमिका पनि दनुवार समाजको नेतृत्व एवम् नियन्त्रण नै हो । यद्यपि हिजोआज भने त्यति अनिवार्य मानिँदैन । हिजोआज विभिन्न कारणहरूले गर्दा माइजनको निर्णय र भूमिकाभन्दा दनुवार गाउँमा घरमुलीको भूमिका महत्वपूर्ण हुन थालेको छ ।

घरपरिवारको मुली एवम् उसको भूमिका

दनुवारहरू अन्य जाति सरह नै पितृसत्तात्मक परिवार, पितृवंशीय परम्परा एवम् उत्तराधिकारीको नियममा आधारित देखिन्छन् । त्यसैले परिवारमा सामान्यतः पुरुषले घरमुलीको पद प्राप्त गर्दछन् । मुली भएकै नाताले आफूलाई परिवारको सर्वोच्च व्यक्ति ठानी नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने चलन छ । यो परम्परा सिन्धुली जिल्लाका हर्साही गाउँका दनुवार समुदायमा पनि पाइने साभा विशेषता हो । स्थानीयहरूले दिएको सूचनाअनुसार यो समुदायमा बाबुले परिवारको मुलीको भूमिका निर्वाह गर्दछन् । बाबुको मृत्यु भएमा वा बृद्ध भएमा उक्त अधिकार सक्षम भएसम्म जेठो छोरोमा हस्तान्तरण हुने गर्दछ । परिवारभित्र हुने कुनै पनि प्रकारको कामको बाँडफाँड वा टुङ्गो मुली मान्छेले नै गर्नु पर्दछ । सामान्यतः लिङ्गका आधारमा कामको बाँडफाँड गर्ने चलन छ । तर यसरी कामको बाँडफाँड गर्दा परिवारका सदस्यहरूको क्षमता, योग्यता, दक्षता र व्यक्तिको रुचिलाई पनि ख्याल गर्ने गरिन्छ । कँहि कतै कहिलेकाँहि व्यक्तिको उमेर लिङ्ग र शिक्षाको तहका आधारमा पनि भूमिका निर्धारण गर्ने परम्परा रहेको बुझिन्छ ।

परिवार तथा समाजमा नारीको स्थान

दनुवार समाज एवम् संस्कृति पनि नेपाली समाजकै एउटा अंश हो । यस समुदायमा पनि लगभग त्यस्तै प्रकारको विशेषता पाइन्छ । पुरुषप्रधान समाज, पितृसत्तात्मक पारिवारिक संरचना, पितृवंशीय उत्तराधिकारीको नियम, पैत्रिक सम्पत्तिको हकदाबी-सम्बन्धी मान्यता, छोराको मुख्य कर्म वंशको निरन्तरता, पितृ उद्धारजस्ता प्रचलित मूल्य-मान्यता र विश्वासले दनुवार समुदायमा पाइने महिला-पुरुषबीचको भिन्न अवस्थालाई पुष्टि गर्दछन् । पुरुषको तुलनामा महिलाको स्थिति ज्यादै कमजोर रहेको विषय पनि संकेत गरेका छन् । केही वर्ष अघिसम्म यस समुदायमा छोरा र छोरीको जन्मलाई विभेदका रूपमा हेर्ने परम्परा रहेको थियो । घरपरिवारमा छोराको जन्मलाई ज्यादै राम्रो र हर्षका साथ हेरिन्थ्यो भने छोरीको जन्मलाई त्यति राम्रो मानिँदैन थियो । हर्ष तथा खुशी समेत अनुभूति गरिँदैन थियो । यी सन्दर्भहरूले दनुवार समुदायमा रहेको छोरा एवम् छोरीबीचको विभेदलाई पुष्टि गरेका छन् ।

यस बाहेक दनुवार समुदायमा रहेको सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकार, पढ्ने-लेख्ने, अधिकार, धर्मकर्म, चाडपर्व मनाउने र सम्मिलित हुने अवसर आदिजस्ता विषय, सन्दर्भ एवम् परिस्थितिमा पनि पुरुषको तुलनामा स्त्रियको अधिकार ज्यादै न्यून रहेको बुझिन्छ । स्त्रिय हुँदा लोम्नेको अधीन एवम् खटन-पटनमा आमा हुँदा छोराको खटन-पटन, छोरीका रूपमा बाबुको, दिदी-बहिनीको रूपमा दाइभाइको नियन्त्रणमा रहनुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति यो समुदायमा पाइन्छ । यद्यपि हिजोआज यो समुदायमा पनि खुल्ला सामाजिक परिवेशको विकास हुँदै गएको छ । छोराछोरी दुवै विद्यालय जाने

गरेका छन । तर पठनपाठनमा सहभागिताको समयमा भने अझ पनि विभेद रहेको छ । छोरीको तुलनामा छोरालाई राम्रो विद्यालयमा पढन पठाउने, छोरीको तुलनामा छोरालाई पठन पाठन गर्नका लागि बढी समय उपलब्ध गराउने, छोरीलाई छोराको तुलनामा बढी भात, भान्सा, चुल्हो, चौकोमा खटाउने, छोरीलाई पढ्दा पढ्दै बीचबाट निकाल्ने जस्ता विभेदीकरण स्थिति अझ पनि यो समुदायमा देख्न पाइन्छ ।

प्रचलित नातेदारीप्रथा

नातेदारी प्रथा प्रत्येक समाज समुदायमा पाइने महत्वपूर्ण विशेषता हो । अझ हिन्दू धर्म तथा दर्शनबाट निर्देशित समाजमा यो प्रथाको महत्व एवम् लोकप्रियता निकै धेरै छ । घरपरिवार भित्र मात्र होइन, समाज समुदायमा नाता सम्बन्ध नजोडि बोलाउने कोही व्यक्ति पनि हुँदैन । उमेर तथा अनुभवका आधारमा प्रत्येक व्यक्तिलाई कुनै न कुनै नाता जोडने चलन नेपाली समाजको एउटा अनुकरणीय विशेषता बनेको छ । यो विशेषता प्रत्येक जातीय समाजमा रहेको छ । यहाँ बसोबास गर्ने अन्य जातीय समुदायमा जस्तै दनुवार समुदायमा पनि नातेदारी प्रथा पाइन्छ । रक्तसम्बन्ध र वैवाहिक सम्बन्ध विशेषतः नातेदारी प्रथाका मुख्य आधारहरू हुन् । यद्यपि मितेरी सम्बन्ध पनि यो समुदायमा परम्परादेखि चल्दैआएको नातेदारी व्यवस्था हो ।

निष्कर्ष

दनुवार समुदायको सामाजिक संरचनाको विश्लेषण यो अध्ययनमा गरिएको छ । नेपाल विभिन्न जातिस्त्री फूलहरूको साभा फूलबारी हो । सहस्राब्दीयौँदेखि यस मुलुकमा विभिन्न किसिमका जातीय समुदायका मानिसहरू बसोवास गर्दैआएको इतिहास पाइन्छ । नेपालमा पाइने विभिन्न जनजातिहरूमध्ये दनुवार पनि एउटा महत्वपूर्ण समुदायभित्र पर्दछ । दनुवार जातिको उत्पत्ति तथा नामकरणको विषयलाई विभिन्न किसिमका तर्क अघि सार्दै आ-आफ्नै ढंगबाट विश्लेषण गर्ने प्रयास गरेका छन् । उत्पत्ति एवम् नामकरणको आधार खोजी गर्ने क्रममा दुना शब्द दुन प्रदेश, द्रोणाचार्य वा द्रुम कुल, धनुवाण आदिजस्ता शब्दहरूसँग दनुवारको सम्बन्ध जोडने गरेको देखिन्छ । दनुवार समुदायभित्र विभिन्न थर, उपथर तथा गोत्रहरू पाइन्छन् । दनुवार एउटा थर नभएर समुदाय हो । सिन्धुली जिल्लाको हर्साही गाउँमा भने अधिकारी, कुँवर, फनेर, गौरुन जस्ता थरहरू भएका दनुवारहरूको बसोवास यहाँ विशेषरूपमा रहेको छ ।

दनुवार जातिको बसोवास तराई भित्री तराई र मधेसको कछार, त्यसदेखि माथि चुरे पहाड श्रेणीको दुन उपत्यका हुँदै नदीहरूको किनार, खाँच तथा पहाडको बेसीसम्म रहेको छ । नेपालमा रहेका दनुवार जाति विशेषतः महोत्तरी, सिन्धुली जिल्ला, मकवानपुर, उदयपुर, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक, नुवाकोट, धादिङ र ललितपुर जिल्लामा बसोवास गर्दछन् । वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा दनुवार जातिको जनसङ्ख्या ८४,९९५ रहेको छ । यो जातिको सामाजिक संरचनाभित्र विशेष गरी सम्बन्धित समुदायमा रहेको ठूलो सानोको भेदभाव, पारिवारिक एवम् सामाजिक इकाई, परम्परागत सामाजिक नेतृत्व एवम् भूमिका, परिवार एवम् समाजमा नारीको स्थान, प्रचलित नातेदारी प्रथा जस्ता विषयवस्तु एवम् सन्दर्भहरू पर्दछन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- खत्री, प्रेमकुमार (१९९४). नेपालको दनुवार समाज र संस्कृतिबारे केही चर्चा, प्रज्ञा (फाल्गुण- जेठ) बर्ष २५, पूर्णाङ्क ८१ ।
- दनुवार, नथुनि सिंह (२०६१) आदिवासी दनुवार, सिरहा ; प्राकृतिक स्वास्थ्य संस्था ।
- दनुवार, जितेन्द्र कुमार सिंह/दनुवार अधिकारी, हरिण(२०७०). डुकुछापक गामक पूजा करलाहार देवता सव, गोरखापत्र, २०७० बैशाख ८ ।
- दनुवार, जितेन्द्र कुमार सिंह/दनुवार अधिकारी, हरिण(२०७०)। मन्दिन्द्रनाथ लेव जाइलो, गोरखापत्र, २०७० जेठ ८, बर्ष ११३, अंक ११६ ।
- दनुवार, जितेन्द्र कुमार सिंह/दनुवार अधिकारी, हरिण(२०७०). प्राचीन जाति मध्येक दनुवार एक, गोरखापत्र, २०७० जेठ ८, बर्ष ११३, अंक ११६ ।
- दिवस, तुलसी (सम्पा.) (२०६५). दनुवार लोकवार्ता तथा लोकजीवन, काठमाण्डौ : नेपाली लोकवार्ता तथा संस्कृति समाज ।
- दुलाल, लोकनाथ (२०५८). मुसहर जातिको सामाजिक एवम् आर्थिक जनजीवन एक अध्ययन, डाँगिहाट गाविस मोरङ्ग, सानो ठिमी : अ.प्र. लघु अनुसन्धान, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- पोखरेल, श्यामराज (२०५८). दनुवार जातिको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अवस्था, सिन्धुली पिपलमाडी गाविस स्थित दनुवार जातिको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, ललितपुर: समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पाटन संयुक्त क्याम्पस ।
- लामिछाने, भरत प्रसाद (२०५२). पाँचखाल गाउँ विकास समितिका दनुवार जातिको सामाजिक अवस्था, कीर्तिपुर: शोधपत्र, संस्कृति विभाग, त्रि.वि. ।
- लामिछाने, भरत प्रसाद (२०६०). दनुवार जातिको सामाजिक जीवन र परिवर्तनको प्रभाव, कीर्तिपुर : विद्यावारिधि शोधपत्र, संस्कृति विभाग, त्रि.वि. ।
- बन्धु, चुडामणि (२०५६). दनुवार भाषा सर्वेक्षण, तामाघाट पाँचखाल, कीर्तिपुर : भाषा विभाग, त्रि.वि. ।
- वराल, विमलप्रसाद (२०५३). सिन्धुली जिल्ला हत्पते गाविसका दनुवार जातिको सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्ष एक अध्ययन, कीर्तिपुर : समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, त्रि.वि. ।
- बिष्ट, डोरबहादुर (२०५५). सबै जातको फूलबारी, ललितपुर : सातौं संस्करण साभा प्रकाशन ।
- भण्डारी, गोविन्द प्रसाद (२०४५). भुमरसुवा गाउँ पञ्चायतका जनजीवनको सांस्कृतिक पक्ष एक अध्ययन, कीर्तिपुर : इतिहास केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।
- शर्मा, इन्द्र बहादुर (२०६१). दनुवार जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था, डुकुछाप गाविसका दनुवार जातिको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, कीर्तिपुर : समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग ।
- शर्मा, नरेन्द्रराज (२०५२). नेपाली जनजीवन, काठमाडौं : दोस्रो संस्करण, साभा प्रकाशन ।
- शर्मा नेपाल, बसन्तकुमार (२०५७). नेपाली शब्द सागर, (सोपपत्तिककोष), काठमाडौं: भावा पुस्तक भण्डार ।
- शिवाकोटी, सीता (२०५१). दनुवार जाति : संस्कार र संस्कृति, मधुपर्क ।

- श्री ५ को सरकार (२०३१) मेचीदेखि महाकाली, भाग २, काठमाडौँ : श्री ५ को सरकार सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग ।
- क्षेत्री, हरिबहादुर (२०५२). दनुवार जातिको जन्मदेखि मृत्युसम्मको संस्कारहरू एक अध्ययन, कीर्तिपुर :संस्कृति केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।
- Bhandari, B. (2001). *An Analysis of Verbal Morphology in the Danuwar Language*. Kirtipur : Master Level Dissertation, Department of Linguistic T.U.
- Bista, D.B. (1976). *People of Nepal*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar. Second Edition.
- C.B.S. (2002). *Statistical Pocket Book of Nepal (National Report)*. Kathmandu: National Planning Commission.
- C.B.S. (2012). *Population and Housing Census of Nepal (National Report)*. Kathmandu: National Planning Commission.
- Dahal, D. R. (1995). Ethnic Cauldron Demography and Minority Politics, the case of Nepal, *State Leadership and politics in Nepal*. (CNAS) T.U. Kirtipur Edited by Dhuarba Kumar.
- Dhami, K. (2003). *A Socio-Cultural and Economic Status of Danuwar, A Case Study of Mahadevsthan V.D.C. Kavre*, Kirtipur: Department of Sociology & Anthropology, T.U.
- Gautam, R &Thapa Magar A.K. (1994). *Tribal Ethnography of Nepal Vol-I*. Delhi : Book faith India.
- I.S.R.S.C. (2002). *District Demographic Profile of Nepal*, Kathmandu: Informal Sector Research & Study Center.
- Poudel, T. (1995). *Resource Management Practices Among the Danuwar of Judi Village*. Kirtipur: Department of Sociology & Anthropolgy, T.U.